

Л и т е р а т у р а

1. Титма М.Х. Выбор профессии как социальная проблема (на материалах конкретных исследований в ЭССР). М., Мысль 1975. - 198 с.
2. Воспитательный процесс в высшей школе: его эффективность. Социологический аспект/ Е.А.Якуба, В.Л.Арбенина, А.И.Андрющенко и др. - К.:Выща школа, 1988.-275 с.
3. Неделя Л.И. Этика студента. - Минск: Университетское, 1988. - 133с.
4. Кансузян Л.В., Немцов А.А. Вузовское образование в оценках студентов // Социологические исследования. - 1999. - №4. – С.95-100.
5. Тоффлер Э. Третья волна. - <http://text.net.ru>

УДК: 316.444

Черняк Д.С.

ПРОЦЕСИ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена аналізу процесів соціальної мобільності в умовах сучасного українського суспільства в контексті теорії соціальних змін, які розглядаються як перехід від “травматичної ситуації” до етапу “адаптації до травми”.

Прояв зацікавленості до проблем соціальної мобільності можна знайти в працях фундаторів соціології, наприклад: “Самогубство” Е.Дюркгейма, “Демократія в Америці” А.Токвіля, “Капітал” К.Маркса та ін., які вважаються важливим здобутком для розуміння індустріального суспільства через протиставлення його традиційному, в якому, як відомо, соціальна мобільність була обмеженою.

Але по праву засновником теорії соціальної мобільності вважають П.Сорокіна, який ввів це поняття, виокремив види, типи та канали мобільності, а також принципи та завдання різноманітного руху індивідів у неоднорідному соціальному просторі.

Дослідження соціальної мобільності проводились протягом більш як півсотні років. Визнаними лідерами у вивченні цих процесів залишаються американські вчені (С.Ліпсет, Р.Бендікс, П.Блау, О.Данкен, Ф.Фезерман, Р.Хаузер та ін.)

Стосовно вивчення процесів соціальної мобільності в колишньому Радянському Союзі можна сказати, що такі дослідження не мали місця фактично до 60-х років, і для самої постановки питання про необхідність вивчення соціальних переміщень в їх реальній динаміці в той час була необхідна певна наукова сміливість, та навіть саме поняття здавалось досить сумнівним через своє "буржуазне" походження. Замість терміна "соціальна мобільність" застосовувались інші, а саме: "соціальна рухливість", "соціальний рух", "соціальне переміщення". Найбільш відомими з цього питання є роботи В.Шубкіна, Т.Заславської, М.Руткевича, Ф.Філіппова, М.Тітми, Н.Аїтова, С.Макєєва, Р.Ривкіна, О.Шкаратана.

Соціологічна інформація про процеси соціальної мобільності, що мають місце в Україні, на сьогодні вкрай обмежена, дослідження в цій галузі лише розгортаються. Це пов'язано з тим, що традиційні дослідження соціальної мобільності виходять з передумов, що не виконуються в українському суспільстві, а також відсутністю необхідних ресурсів, узгодженості серед різних авторів.

Українські вчені зазначають, що "особливість ситуації в Україні полягає в тому, що не тільки індивіди пересуваються між позиціями, але й самі позиції почали рухатись відносно один одного і не можуть утворити нові стабільні конфігурації. Сама структура набула властивості рухливості, що призвело до ускладнення, знецінення досліджень мобільності в межах концептуальних схем". [12,3]

Українське суспільство знаходиться на стадії поступових і водночас радикальних соціальних змін, які належать до типу суспільних трансформацій. Проте термін "трансформація" містить певну невизначеність щодо подальшого шляху розвитку, а сам процес змін здається штучним та вимушеним.

Дослідження, які проводяться в Україні, фіксують, що тут домінують інтенсивні дезінтегративні процеси, розмитість ідентичностей та соціальних статусів, руйнується стара ціннісно-нормативна система, а формування нової не завершено, спостерігається: криза довіри до влади та політичних інститутів, громадська та політична пасивність, зниження рівня задоволеності життям, загальне погіршення самопочуття більшої частини населення, безробіття, зниження споживаної частини національного продукту та інші негативні явища в суспільному розвитку, - виникає стан суспільства, який Е. Дюркгейм назвав аномією і який відбивається в свідомості та поведінці людей, котрі втрачають твердий соціальний ґрунт і відчувають відчуженість від сьогодення та невпевненість у майбутньому.

Держава перестала бути гарантом стабільності, відбувся перехід від стадії плановості, напередзаданості, чіткої визначеності відносно можливостей соціальної мобільності до ситуації, коли соціальний статус та соціальне благополуччя, процеси соціальної диференціації та соціальної мобільності, не визначаються інституційними нормами державних інститутів влади, людина змушена покладатись на власні зусилля, знання, можливості; можна сказати, що гра залишається та ж сама, але змінюються її правила та усвідомлення індивідами цих правил.

Соціальна мобільність в Україні виявляється переважно просторовою та замкненою в теперішньому дні; спостерігається явище масової низхідної мобільності, що має свої особливості, оскільки люди, які вже одного разу досягли щось в своєму житті: отримали освіту, мали певний достаток, працювали за фахом, водночас втратили своє місце в суспільстві, тому це втрати не тільки матеріальні, але, передусім, психологічні. Американка, професор антропології Колумбійського університету Кетрін Ньюмен [11], розглядаючи на прикладі 150 інтерв'ю зміни, що відбулись в житті представників середнього класу внаслідок втрати ними роботи, висловлює думку про те, що з точки зору американської етики індивід взмозі контролювати обставини свого життя, а невдачі розглядаються як провина конкретних людей. При цьому не береться до уваги, що можуть існувати об'єктивні економічні умови, на які індивід не в змозі вплинути. Такий підхід призводить до того, що жертви обставин звинувачують, перш за все, самих себе, а не існуючу систему, а громадська думка не звертає на них ніякої уваги. Приклад низхідної мобільності в Україні зовсім протилежний вищевказаній моделі. Розпад Радянської системи, її культури, стабільності, спрямування до кращих часів призвели до руйнування вкорієних структур та звичних стереотипів сприйняття дійсності, вибили більшість населення з колії, спрямували його в хаотичний вирій незвичних взаємовідносин. Людина втратила чітко окреслене ідентифікаційне середовище та орієнтири стосовно свого місця та призначення в суспільстві, тобто своєрідні правила гри. Більшість населення була не готова до таких інституційних змін, принаймні 47% громадян України опитаних у травні 1995 року [5,125] зізнались, що їм бракує вміння жити за нових суспільних умов, і лише 14% були певні, що їм цієї здібності вистачає.

Такі зміни, безумовно, сприймалися і сприймаються більшістю як шок, аномалія, і, в свою чергу, реальність примушувала людей до змін у власному житті, до вироблення стратегій пристосування. Досвід досліджень, які проводяться в Україні, дійсно фіксує сприйняття населенням процесів та змін, що мають місце в країні, як травматичних, а одним з

напрямок вивчення соціальної мобільності стає аналіз наслідків соціальної мобільності, нових видів рухливості, стратегій виживання та їх ефективності, зміни ціннісних орієнтацій, дослідження процесів самоідентифікації, проблем соціального самопочуття.

Ситуація, що склалась, вимагає нового теоретичного підходу, який би зміг узагальнити та розкрити специфіку процесів соціальної мобільності, що відбуваються в українському суспільстві. Такою вихідною точкою може виступати концепція соціальних змін польського соціолога Петра Штомпки, який виходить з того, що будь-яка соціальна зміна розглядається ним як травматогенна.

За словами автора, наприкінці ХХ століття в буденну мову та наукову літературу увійшло слово “травма”, а в сферу гуманітарних та соціальних наук поступово впроваджується парадигма травми, одна з сфер застосування якої - дослідження негативних, дисфункціональних наслідків, можливих в результаті важливої соціальної зміни. Травма, на думку П.Штомпки, - “Це певна патологія агентства. Патологічний стан проявляється за певних структурних та культурних обставин. Він зумовлюється специфічними формами минулої соціальної зміни. Явище, позначене як травма, викликає відповідні реакції (адаптація до травми), засноване на здатності агентства до подальших соціальних змін.”[15,8] Це процес, що динамічно розгортається, і який умовно називають “травматичною послідовністю”, що проходить декілька стадій:

1. Структурні та культурні передумови (середовище, що сприяє виникненню травми). Готовність до травми виникає тоді, коли з'являється форма дезорганізації, зсуву, неузгодженості в соціальній структурі чи культурі, коли контекст людського життя і соціальних дій втрачає гомогенність та стабільність.
2. Травматичні події чи ситуації.
3. Певні способи визначення, інтерпретації чи тлумачення травматичних подій.
4. Травматичні симптоми, тобто певні схеми поведінки та уявлення.
5. Посттравматична адаптація.
6. Подолання (переборювання) травми.”[15, 6-9]

Використовуючи зазначену схему, соціальну мобільність можна розглянути як категорію теорії соціальних змін, а сам процес уявити як перехід від фіксування симптомів соціальної травми (відчуття незахищеності, песимізм, розчарування) до вивчення адаптаційних стратегій, спрямованих на подолання травми, що розгортаються в континуумі від пасив-

ного сприйняття дійсності, звернення до колишніх стратегій до інноваційної поведінки.

Дані досліджень, що проводяться в країні, свідчать про домінування пасивних, не пов'язаних з реалізацією особистісного професійно-кваліфікаційного потенціалу, форм адаптації. Найгіршим є те, що більшість населення не вірить в справедливий доступ до ресурсів та розподіл між різними соціальними позиціями. В громадській думці сформувався певне розуміння законів вертикальної мобільності: шлях нагору неможливий, передусім, без корисних зв'язків та грошей, натомість працелюбність, знання та досвід вважаються другорядними. Серед активних форм адаптації населення до нових економічних умов перше місце посідає вторинна зайнятість. До головних стратегій виживання дослідники [13,183-184] відносять наступні: 1) постійна зайнятість без вторинної зайнятості та додаткових джерел доходу; 2) постійна зайнятість та наявність іншої постійної роботи, включаючи участь в дрібній торгівлі; 3) постійна зайнятість та різноманітні види разових або тимчасових робіт; 4) постійна зайнятість та отримання інших доходів, не пов'язаних з особистою активністю (пенсії, допомога, доходи від власності.); 5) постійна зайнятість та отримання додаткових доходів від дій, що призводять до зменшення економічного потенціалу населення; 6) офіційне безробіття з отриманням відповідної допомоги.

Вагомим зрушенням стає зміна ставлення до визначення мобільності, воно набуває позитивного відтінку і протиставляється чомусь застиглому. А факт переміщень свідчить про невитрачені ресурси індивіда та суспільства, можливість переборювати обставини. Важливими стають соціально-психологічні особливості індивіда, наявність мотивації на досягнення, ініціативності, індивідуалістичності свідомості, оскільки особливості його робочої сили – професія, навички, знання, поруч з специфікою місцевого ринку праці, визначають саму можливість вписатися в ринкову економіку, а соціально-психологічні фактори визначають його бажання вписатися в неї. Тобто, мобільність та ініціативність психологічного складу в умовах суспільства, що швидко трансформується, значно полегшила адаптацію до змін, що відбуваються, і вплинула на вертикальну мобільність. В той же час низька рухливість психіки та конформізм сприяли низхідній соціальній мобільності. Диференціація суспільства по рівню життєвих можливостей, безумовно, призвела до кризи системи цінностей, відбувається злам колективістсько-патерналістського типу свідомості, на його місце заступає модель індивідуалістичної утилітарної свідомості західного типу.

В даному випадку соціальна мобільність розглядалась як певна послідовність кроків (відбулась подія, що призвела до певних наслідків), а можна аналізувати соціальну мобільність як процес, результатом якого є травма.

Соціальна мобільність - суперечливий процес, вона виконує функцію самооновлення соціальної системи, може задовольняти потребу індивіда та групи у втіленні їх домагань, реалізації амбіцій та сподівань, самоактуалізації. В той же час в деяких випадках інтенсивні соціальні переміщення можуть дестабілізувати соціальну структуру, а також породжувати невпевненість та страх втратити свій статус, необхідність адаптації до нової субкультури, а також пов'язана з цим проблема взаємодій з представниками нового соціального середовища.

Переконання в тому, що соціальна мобільність корисна та необхідна, слугує невід'ємною частиною культури в будь-якому сучасному демократичному суспільстві. Суспільство з закритими соціальними групами перешкоджає прояву людської індивідуальності і не дає талановитим людям можливості активно приймати участь в суспільному житті.

Суспільство ж з відкритими кордонами між соціальними групами дає людині шанс піднятися, проте воно ж породжує в ній страх соціального падіння, до того ж, висхідна вертикальна соціальна мобільність призводить не тільки до отримання нових благ та привілеїв, але й до появи більшої відповідальності та до нових обмежень. Трапляється, що деякі індивіди відхиляють запропоноване підвищення статусу тому, що при зайнятті нової посади виникає додаткова напруга та нові обов'язки, що збільшують відповідальність. Напруга виникає ще й через достатньо важкий процес навчання зразкам нової для індивіда субкультури.

Низхідна мобільність також може викликати неприємні наслідки для індивідів, і, природньо, ще в більшій мірі, ніж висхідна. В такій ситуації (низхідної мобільності) люди знаходяться в перехідному психологічному стані, позбавлені своєї "соціальної території". Людина в стані низхідної мобільності відчуває два несумісних почуття: з одного боку, вона є освіченим, кваліфікованим професіоналом, що звикла до влади, поваги, до певних норм споживання. З іншого боку, її матеріальний стан погіршився, вона змушена працювати на посадах, які не можуть дати ні авторитета, ні почуття самоповаги. Загальною рисою для низхідної мобільності є втрата свого місця, почуття втрати ідентичності, поява почуття безнадійності та самотності. Низхідна мобільність по-різному переживається та оцінюється індивідами та членами однієї родини. В багатьох випадках втрата роботи призводить до сімейних конфліктів. Діти поділяють турботи та кло-

поти батьків: дорослі діти підробляють, виконують хатню роботу, слугують моральною опорою, молодших оберігають від сімейних проблем; батьки намагаються зберегти уяву попереднього образу життя. Найбільш негативним наслідком низхідної мобільності є спотворення образу чоловіка, голови сім'ї, який перестає бути центром світу та джерелом благополуччя. Соціальне падіння розриває первинні зв'язки з друзями, родичами, може руйнувати сім'ї, ставити бар'єри між батьками та дітьми.

Можна зробити висновок, що висхідна та низхідна мобільність може бути сприйнята індивідом як “травма” або “порушення нормальності”, такі ж наслідки вона може мати і на рівні групи. Між класами та групами відбувається постійний обмін індивідами, через це чисельність одних елементів соціальної структури зростає, інших – зменшується. Для групи такі коливання чисельності мають певні наслідки. У тих групах і верствах, які масово залишають індивіди, спостерігається посилення однорідності, зниження загального рівня кваліфікації та компетентності. Не настільки однозначними є наслідки для тих елементів соціальної структури, до яких вливаються основні потоки мобільних індивідів. Насамперед, вони стають неоднорідними, внаслідок зростання чисельності периферійних прошарків розмиваються межі групи. Стає неможливим чітко визначити сталі центри груп, вони розпадаються або втрачають виразність під натиском мобільних індивідів, практично непомітно перетворюючись на неадаптовані прошарки, де нагромаджується основна маса схильних до виходу з груп. З іншого боку, зростання неоднорідності може мати позитивний ефект. Асиміляція мобільних індивідів вимагатиме корекції системи цінностей, ідеалів, стандартів поведінки.

Аналіз проблем соціальної мобільності відіграє особливо важливу роль для суспільства, що входить в період корінних ломок та структурних перетворень, коли рвуться старі соціальні зв'язки, а нові тільки знаходяться в процесі кристалізації, тому дуже цікавим буде простежити, як відбуваються інституційні зміни та які їх наслідки для соціальної мобільності. Говорячи словами Д.Норта: “Залежність інституційної зміни від її шляху означає, що історія має серйозне значення. Ми не можемо зрозуміти теперішній варіант вибору, якщо не простежимо поступового розвитку інституцій. Однак ми тільки починаємо виконувати важливе завдання – дослідження наслідків інституційної зміни від її шляху” [10, 129] Від того, яким буде характер вертикальної та горизонтальної мобільності в нових економічних, політичних та соціальних реаліях, залежить і характер розвитку суспільства. Тому сьогодні, коли Україна знаходиться в процесі кардинальних змін, виникає справедливий інтерес до аналізу соціальної струк-

тури цього нового суспільства, оскільки люди залишаються тими, а їх положення різко змінюється. Чим раніше пощастить зафіксувати якісну своєрідність стану теперішнього суспільства та його соціальної структури, тим більше шансів прослідкувати подальші тенденції його розвитку, побудувати моделі для прогнозування.

Л і т е р а т у р а

1. Аврамова Е.М. Социальная мобильность в условиях российского кризиса // *Общественные науки и современность*. – 1993. – №3, М.: Российская академия наук.
2. Галкин А.А. Тенденции изменения социальной структуры // *Социологические исследования*.- 1998.- №10.
3. Голенкова З.Т. Динамика социоструктурной трансформации в России // *Социологические исследования*.- 1998.-№10.
4. Голенкова З.Т., Игитханян Е.Д. Процессы интеграции и дезинтеграции в социальной структуре российского общества // *Социологические исследования*.- 1999.- №9.
5. Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні.- К.: 1997. - 156, розділ 1, 6.
6. Заславская Т.И. Социоструктурный аспект трансформации российского общества // *Социологические исследования*.- 2001.- №8.
7. Злобіна О., Тихонович В. Суспільна криза та життєві стратегії особистості. – К.: Стилос, 2001.- 238.
8. Макеев С.А. Социальные перемещения в крупном городе / АН УССР. Ин-т философии; Отв. ред. В.И.Тарасенко. – Киев: Наук. думка, 1989. – 152, раздел 1.
9. Межгенерационная трудовая мобильность /С.А.Макеев, А.И.Вишняк, В.И.Тарасенко. Киев: Наукова думка, 1988. – 318.
10. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки/ пер. І.Дзюби, К.: Основи. –2000.
11. Ньюмен К.С. Путь вниз: нисходящая мобильность в американском среднем классе // *Динамика социальной дифференциации (реферативный сборник)/ Ответ. ред. Ф.Р. Филиппов*. – М.:1990.- 172.
12. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С.А., Прибыткова И.М., Симончук Е.В. и др. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – 204.
13. Тихонова Н.Е. Факторы социальной стратификации в условиях перехода к рыночной экономике. – М.: «Российская Полит. Энциклопедия», 1999.- 320
14. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія/ Під ред. М.О. Шульги.- К.: Ін-т соціології НАН України, 1999.- 687.
15. Штомпка П. Социальное изменение как травма // *Социологические исследования*.- 2001. -№1.